

БЪЛГАРСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ ПРАВНИ ПАМЕТНИЦИ

Гълъбина Петрова
доктор по право,
доцент по История на българската държава и право
в Юридическия факултет на Пловдивския университет
„Паисий Хилендарски“

I. ПЪРВА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Появата на българските средновековни правни паметници (законодателни актове, законодателни и нормативни сборници) е било възможно след организирането на българите в държава, с достатъчно силна централна власт, способна да проведе законодателна дейност, задължителна за всички нейни поданици.

Създаването на българското средновековно законодателство е тясно свързано с историческата среда през този период, с правното наследство, от което се ползва тази среда, с организацията, структурата и институциите на държавата, с влиянието на съседните правни системи и приспособяването на техните принципи и норми към условията в българското общество.

Обществено-икономическият и политическият живот в държавата в разнообразните му форми на проявление и настъпили промени са фактор, който определя характера на средновековното ни право.

При и непосредствено след образуването на държавата останало да действа старото обичайно право на прабългари и славяни — двата основни народностни елемента, всеки от които имал свой бит, разбирания и понятия, различни едни от други. Но двата етноса не живеели изолирано един от друг. Напротив — между тях постепенно се осъществявало сближение във всички области на

обществения, политическия и духовния живот¹. Освен това общите военно-политически интереси ги заставяли да действат заедно, главно срещу Византия. При тези условия, при непосредственото съвместно съжителство на двата етноса, при постоянните срещи и стълкновения на възгледи, тяхното обичайно право постепенно започнало да се уеднакъвява.

От друга страна, стремежът на аристокрацията за поддържане и укрепване на позициите ѝ, както и за запазване на нейните интереси, налагали нуждата от създаване на държавно законодателство и предопределили съществените насоки на бъдещото му развитие. Господстващата класа се нуждаела от авторитетно законодателство, което да утвърди положението ѝ и да гарантира придобивките ѝ. А такова законодателство могла да осигури само една силна централна власт.

Засилването на централната власт от своя страна било свързано с икономическите и обществено-политическите условия на изграждащия се феодален строй. Усилията на българските ханове до IX в. били насочени към премахване на противоречията между славяни и прабългари, нормализиране на вътрешните отношения и централизация в управлението на страната.

Успешно начало за обединяването на прабългари и славяни и за централизацията на държавата било поставено при хан Крум (803 — 814 г.)². Със своята енергична и твърда политика той извършил реформи за създаването на по-напреднала държавна организация, които само един проникателен и силен владетел е могъл да осъществи.

По времето на хан Крум България станала обединена държава, създадена била силна централна власт и господстваща класа, която се стремяла да узакони своето положение. Сега именно се появила нуждата от държавно законодателство, което да даде правна основа на настъпилите икономически и политически промени в оформящото се феодално общество, в новата разширена българска държава. Необходимо било да се укрепи единството на държавата с общи закони за всички нейни поданици, независимо от техния етнически произход. След изграждането на обширна и мощна държава грижата на хан Крум била да я утвърди и предпази от „погиване“, каквато участ е имал Аварският хаганат³.

Създаденото по времето на хан Крум държавно законодателство е известно като Крумово законодателство.

Крумовото законодателство е първото достигнало до наши дни официално законодателство на Средновековната българска държава и единственият ни писмен правен паметник от езическия период (периодът преди приемането на християнската религия).

Със съдържанието на Крумовото законодателство се запознаваме от известието на византийския лексикограф Свидас. Неговата личност и дейност са неизвестни, а епохата, в която е живял, се определя от времето, когато неговият Лексикон е влязъл във всеобщо ползване, т. е. втората половина на X в. (Лексикон — то λεξικον е гръцка дума и означава „речник“, „справочник“. По съдържание представлява нещо средно между речник и днешните енциклопедии. Гръцкият текст на Крумовото законодателство в Лексикона се дава под думата βουλῶροι (българи), но той е известен и в славянски превод под наслов *Ина повѣсть того же Максима Създа в Кремѣ гдрѣ болгарском*⁴.

За Крумовото законодателство е писано твърде много⁵. По-голямата част от авторите изтъкват многобройни и разнообразни аргументи в полза на истинността на Крумовото законодателство и категорично потвърждават, че то е реален факт в правната действителност на средновековна България. Други оспорват неговата автентичност, като изтъкват обстоятелството, че Лексиконът е съставен два века след издаването на Крумовите закони и че някои разпоредби в него звучат легендарно. Трети автори, макар че приемат историческата му основа за несъмнена, смятат, че то самото е само отглас от законодателната дейност на хан Крум.

Съмненията, че Крумовото законодателство не е автентично, са неоснователни. Преди всичко, трудно бихме могли да приемем, че един византийски автор ще припише едно толкова значително дело по създаването на държавно законодателство и ще представи в особено благоприятна светлина, като мъдър и проникателен владетел, именно хан Крум, който създал големите грижи и причинил значителни вреди на Византийската империя с амбицията си да превземе нейната столица. Византийски автор не би идеализирал без основание един „варварски владетел“.

Вярно е, че някои текстове на Крумовото законодателство будят съмнение и по-скоро напомнят легенда. Не можем да приемем безрезервно сведението, че когато хан Крум заповядал да бъдат издадени законите, той свикал „всички“ българи. Легендарно звучи и текстът за изкореняването на лозята. Но ако на основание на легендарните елементи в един паметник сме склонни да го приемем изцяло за легенда, то бихме се лишили от немалко паметници на нашето минало.

Анализът на съдържанието на Крумовото законодателство, както и на епохата, когато е било създадено, убедително налагат извода, че по съдържание то отговаря на историческата действителност от онова време. Известието за Крумовото законодателство в Лексикона на Свидас се състои от две части. В първата част, която има легендарен характер, се разказва, че след пълна победа над аварите Крум попитал аварските пленници защо е загинал техният предводител и техният народ. Изброявайки причините на поражението, аварите посочили увеличаването на взаимните клевети, което станало причина за погубването на по-смелите и помуните, съобщничеството на насилниците и крадците със съдиите, пиянството, наличието на подкупничество и търговия в Аварския хаганат, които довели до неговата гибел.

Тези причини за „унищожението“ на Аварския хаганат мотивирали хан Крум да създаде наказателни разпоредби, които се отнасят до: 1) лъжливия, клеветнически донос; 2) кражбата; 3) укривателството на крадец; 4) пиянството; 5) недостатъчното подпомагане на просящите.

В думите на аварските пленници обаче по-скоро следва да се видят причините за издаването на тези закони, коренящи се в българската действителност. Известно е, че Крум се възкачва на престола в началото на IX в., след един период на ожесточена борба между знатните прабългарски родове, които издигали и сваляли владетели един след друг. Пороците, които се изтъкват чрез думите на аварските пленници, били налице и у нас и те не са могли да убегнат от погледа на един голям държавник и добър администратор, какъвто е бил Крум.

Целият неспокоен период на VIII в. се характеризира с войни, борби за власт, усиляване на икономическите противоречия, тен-

денция за класово обособяване и пр., когато редът и сигурността в държавата отстъпили място на произволи, своеволия, разпри и взаимни злепоставяния. Вниманието и целта на Крум били насочени към наказване на онези деяния, които съставлявали реална опасност за държавата. Крумовото законодателство било създадено, за да отговори на острата нужда от ред и дисциплина в държавата. За клеветниците и лъжците (текст първи), за крадците и техните помагачи (текст втори и трети), както и за онези, които не дават помощ в достатъчно количество на просяците (текст пети) са предвидени жестоки наказания — смърт, членовредителство и конфискация на имота. А това е още едно указание за необходимостта от сериозна държавна намеса за ликвидирането на тези пороци и за укрепването на реда и добрите нрави в обществото. Държавата вече могла да иземе в свои ръце защитата на признатите интереси на членовете на обществото, като регламентира престъпни състави, определя наказания и осигурява изпълнението им.

Откъслечността и случайното съобщение в Лексикона за Крумовото законодателство дават основание да предположим, че тези пет текста не изчерпват цялото съдържание на това законодателство. Несъмнено е имало и други текстове, но съставителят навярно е подбрал и включил по-характерните, по-значимите, по-оригиналните от тях, за да изтъкне пред своите съотечественици грижите на един „варварски“ владетел за неговите поданици и да даде обяснение на политическата мощ на българската държава.

На първо място в Крумовото законодателство стои разпоредбата за клеветниците, която предвижда, че „ако някой обвини друго, да не бъде слушан, преди да бъде вързан и разпитан. И ако се окаже, че клевети и лъже, да бъде убит.“.

Предвидена е специална процедура за проверка истинността на доноса, за да бъде наложено наказание само при действителна виновност на обвиняемия — на доносника не бива да се вярва преди той „вързан“ да е бил разпитан. Касае се вероятно за фактическо връзване — било е необходимо обвинителят, доносителят да се върже и да се разпита, за да се избегне всякакво съмнение в истинността на неговите показания, както и вероятността доносът да бъде фалшив. А ако се окаже, че клевети и лъже, наказанието е

смърт. Необходима е била гаранция, от една страна, и строго наказание — от друга, защото ако не бъде убит този, който лъже, ще бъде убит наклеветеният, за когото доносът, съгласно отг. 86 от Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, е начало на мъчителен инквизиционен процес, а именно: „съдия го бие по главата с бич, а друг боде ребрата му с железни шишове, докато изтръгне от него истината“. Тази жестока процедура, от която папата се възмущавал, могла да доведе до смъртта на обвинения. Затова санкцията за двамата (за този който клевети и за този, който бива наклеветен) е еднаква и това според понятията на старите българи е било справедливо.

Следващият текст дава данни за икономическата диференциация сред населението, за икономическите несрети на част от него и за липсата на средства за препитание, което водело до кражби. Текстът съдържа забрана да се дава храна на крадеца. На този, който се осмели да направи това, се отнемат имотите, а на самия крадец се стрoшават краката.

Наказанията явно са предвидени за всички видове кражби — в Крумовото законодателство се говори за кражба въобще, докато в следващото законодателство (Законът за съдене на людетe, Земеделският закон и пр.) се съдържа сведения за кражби на добитък, селскостопански инвентар, селскостопанска продукция и пр.

Трябва да отбележим, че ако членовредителните наказания сега ни изглеждат жестоки, то за тогавашната епоха те не са били необичайни както у нас, така и у други народи. А що се отнася изобщо до наказанията в Крумовото законодателство, те не са по-жестоки от наказанията в други законодателни паметници от тази епоха. Прохиронът (Закон градски) предвижда отсичане на ръцете за кражба на кон по време на бой, а Еклогата и Законът за съдене на людетe предвиждат отсичане на ръцете на онзи, който за трети път е откраднал чуждо стадо. Душановият закон пък предвижда ослепяване на крадеца. И в други паметници срещаме наказанията рязане на уши, нос, ръце, крака, изваждане на очи и пр. — дори в по-късни стадии на обществено развитие.

Четвъртият текст предвижда изкореняване на лозята, като генерална мярка за борба с пиянството. Текстът е лаконичен: „И всички лозя да се изкоренят“. Тук законодателната форма е изос-

тавена и съобщението за изкореняването на лозята е дадено повествователно, а не императивно.

Изкореняването на лозята би могло да бъде действително рационална мярка против пиянството като голямо обществено зло. Но макар че и в други извори се срещат текстове против пиянството, разпоредбата за пълно изкореняване на лозята по времето на хан Крум трябва да се приеме с известни резерви. Не само защото такава мярка звучи невероятно и напомня по-скоро легенда, а защото според исторически сведения по времето на хан Крум е имало изобилие от вино⁶.

Но ако изкореняването на лозята като факт по времето на хан Крум е трудно приемливо, то логично е да допуснем, че той е предприел мерки за борба с пиянството и е предвидил наказания за пияниците. Може би отглас от тези строги мерки на хан Крум против пиянството са стигнали и до Византия и са намерили израз в Крумовото законодателство, отразено в Лексикона на Свидас. Както и да разглеждаме този текст, не бихме могли да отречем истинността на основанието и на идеята за една необходимост от неговото създаване.

Особено интересен е последният текст — за просията. Заповядва се да се дава на просещите достатъчно милостиня, за да могат да задоволят своите нужди, а на онзи, който не постъпва така, да се конфискува имотът (навярно в полза на държавата). Съществува теза, според която съгласно този текст на просящите била раздавана земя и те били поставяни във феодална зависимост⁷. Тази теза напомня практиката на селските общини да предоставят стряха и парче земя на просящите, за да бъде изкоренена просията, на която народът гледал като на обществено зло и недостойно деяние за здрав човек. И в този смисъл наредбата за просящите в Крумовото законодателство съответства на славянските възгледи и обичаи. Тя обаче не се подкрепя от други сведения в историческите извори.

Крумовите закони били валидни за „всички българи“. Както се казва в мотивите, след като изслушал аварските пленници, Крум „свикал всички българи и им заповядал, като издал следните закони“. Следователно Крумовите закони са играли определена роля за преодоляване на различията между отделните етнически

групи и за постигане на успехи по пътя на изграждане на единна българска народност.

Централизаторската политика на хан Крум била продължена от хан Омуртаг. Укрепването и централизацията на държавата по това време довели до повишаване авторитета на владетелите. Тези обстоятелства дали отражение както върху политическия, така и върху културния живот на страната, включително и върху правните обичаи и законодателството. До приемането на християнството обаче законодателната дейност на държавата била все още слаба и се ограничавала до регламентация на конкретно определен кръг престъпления, увреждащи държавния строй и такива, които засягали непосредствено икономическите и политическите интереси на господстващата класа. Данни за приложението на правото през този период намираме в Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. При наличните оскъдни данни за законодателна дейност на държавата преди покръстването заключаваме, че за повечето престъпления през този период се е прилагало частното отмъщение, т.е. „глава за глава, око за око и зъб за зъб“⁸. Така че, за съжаление, от езическия период ние разполагаме само с Крумовото законодателство, що се отнася до законодателни актове, законодателни и нормативни сборници.

Промените в обществено-икономическия и политически живот, които наложили изграждането и укрепването на феодалния строй в България, подготвили и епохалното за времето си събитие у нас — въвеждането на християнството, възприето като официална религия при княз Борис I (852 — 889 г.). То наложило важни и многообразни промени в областта на социално-икономическото, политическо, културно и религиозно развитие на страната.

Християнството създало благоприятни условия за утвърждаване на феодалните обществено-икономически отношения, за повишаване на служебния и обществен авторитет на феодалната класа начело с владетеля, както и за преодоляването на родово-племенните остатъци.

При тези условия след покръстването се почувствала необходимост от създаване на законодателство, което да служи на нуждите и целите на господстващата класа и да е в съгласие с новия християнски дух. Почувствала се нужда от създаване на подробно

законодателство и това било съвсем естествено. По силата на много обстоятелства България станала още по-голяма и мощна държава. Бил сложен край на етническият и религиозен дуализъм, въведен бил старобългарският език, т. е. на историческата сцена се появило ново организирано общество със собствена характеристика, нужда и цели. Естествено било тъкмо тогава да се създаде и по-подробна законодателна система, от каквата имали нужда и владетелят, и господстващата класа. И такава система била изградена на основата на обществено-икономическите отношения през този период⁹.

Българите възприели християнството от Византия. При това положение влиянието на византийската църква и на някои страни на византийския обществен и културен живот у нас били неизбежни¹⁰. Ако преди покръстването различieto в официалните идеологии (християнска във Византия и езическа в България) възпирало заимстването от Византия в областта на правото, то сега християнска България черпела изключително от там. Наред с разнообразната църковна литература, внесена във връзка с покръстването, от Византия били внесени и правни съчинения. Византийското право се оказало подходящо за защита на интересите и привилегиите (политически и социални) на управляващата класа начело с владетеля-самодържец и намерило приложение у нас. То отговаряло и на интересите на българската църква, чието устройство и управление били изградени по подобие на византийската църква.

Някои от византийските закони били възприети изцяло, а в други били направени известни промени. От византийското законодателство на първо място трябва да поставим Еклогата на императорите иконоборци от Исаврийската династия (Лъв III и неговият син Константин), позната и прилагана у нас непосредствено след покръстването на гръцки, а по-късно — и в превод на старобългарски език, и като нейно приложение — Зеделският закон, съставен по същото време¹¹.

И двата закона били създадени във Византия през първата половина на VIII в., когато в процес на развитие били важни социално-икономически промени — разслоение между селското и градското население, упадък на института на робството, нарастващо значение на църквата и пр.¹²

Съставителите на Еклогата и на Земяделския закон трябвало да държат сметка за тези обстоятелства. Под прякото наблюдение на император Лъв III, който извършил редица реформи в обществено-политическата, религиозната и законодателната област, те отразили в това законодателство духа на времето.

От издадените през VIII в. правни съчинения епохално значение за съвремените и бъдещите векове имал сборникът Еклога.

Еклогата е законодателен паметник, създаден във Византия вероятно в 726 г., от императорите иконоборци Лъв III и Константин. Известна е под наименованието „Избор на закони в кратко, извършен от Лъв и Константин, мъдрите и благочестиви наши царе, от Институциите, Дигестите, Кодекса и Новелите на великия Юстиниан, разпореждания и поправки в по-човеколюбив смисъл“.

Както посочва самото наименование, Еклогата не си поставя за задача да регулира наново и изчерпателно всички правни институти, а по-скоро прави избор от действащите правни норми на предшестващи законодателства. Този кратък избор, тази кратка, ясна и прегледна кодификация е изработена съобразно с нуждите на практиката и на поданиците от всички краища на страната.

На първо място като източник на Еклогата трябва да посочим монументалната кодификация на Юстиниан I (527 — 556 г.), която официално била в сила в Източната римска империя. Поради това в самото наименование на Еклогата като източници се посочват Институциите, Дигестите, Кодекса и Новелите на великия Юстиниан. Това огромно правно творчество, написано на латински език, който особено след VII в. почти не се е използвал в Източната империя, било трудно за възприемане дори от по-издигнатия византиец. Наистина, били направени гръцки преводи и коментари, от които до нас са дошли скромни остатъци, но се налагало и едно обобщаващо и системно изложение на действащите правни норми и на тази нужда отговаряло съставянето на новия правен сборник. В Еклогата, макар и незначително, място има и законодателството на императорите след Юстиниан, както и каноническото право.

Класическото римско законодателство, или Юстиниановата кодификация, известна под наименованието *Corpus iuris civilis* —

Свод на гражданските закони, се отличава с богата казуистика, по която юридически задълбочено и прецизно са работили класическите римски юристи, стремейки се да укрепят и подпомогнат робовладелския строй, който бил в процес на разлагане. Юстиниановата кодификация е кодификация на римското и ранновизантийското право, създадена в началото на VI в. Тя е законодателство на разлагания се робовладелски строй.

Еклогата е създадена два века по-късно. Тя е законодателство на ранния феодализъм, започнал да се развива в резултат на разпадането на робовладелския строй.

От една страна, естествено било Еклогата да заимства най-съществените и най-необходимите разрешения на Юстиниановото законодателство, които отговаряли на жизнените нужди на византийското общество през VIII в., но заедно с тях да включи и някои нови разрешения, които били наложени от промените в икономическата и обществено-политическата обстановка, настъпили във Византия след Юстиниан.

От друга страна, Еклогата отразила и елементи на обичайното право, което било прилагано в Източната империя през VI—VIII в., включително и обичайното право на славяните — обстоятелство, което я прави особено важен за нас правен паметник.

Създадена при една фактическа обстановка, в която славяните са били съседи на Византия и дори са населявали нейни провинции, Еклогата неминуемо е отразила и елементи на тяхното обичайно право. Както е известно, славяните започнали своите нашествия на Балканския полуостров в края на V и началото на VI в. и до средата на VII в. вече успели да заемат и да се установят в цяла Мизия (днешна Северна България), Тракия, Македония, Албания, Епир, част от Средна и Южна Гърция. Колкото и да е трудно да се посочат конкретните пътища на проникването и влиянието на славянския елемент в сложната система на взаимодействие между византийската държава и славянските племена, фактът е неопровержим. Без съмнение, разбира се, и Византия от своя страна е упражнила силно въздействие върху съседната ѝ българска държава в политическо, правно и културно отношение.

Значението на славянството и на славянските обичайни норми при създаването на Еклогата, както и обстоятелството, че тя е била

прилагана и по отношение на славяните, населяващи византийски провинции, са важни условия за внасянето ѝ у нас и за влиянието ѝ върху нашето средновековно право. Ето защо веднага след покръстването тя е била внесена в България. Данни за това ни дават и Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. От някои текстове при формулирането на въпросите до папата личи, че княз Борис I е познавал Еклогата.

Византийската Еклога съдържа обширен увод и 18 глави (титули), състоящи се от отделни текстове (статии). В титулите са включени законоположения из областта на семейното, наследственото, договорното, наказателното и процесуалното право. В увода са изразени необходимостта и смисълът от създаването на този закон — от една страна, да улесни опознаването на законите от всички, до които те се отнасят, а от друга — да осигури решаването на делата съобразно с правните норми и справедливо да накаже онези, които нарушават закона.

Съображенията за внасянето на Еклогата обясняват и изготвянето на старобългарския ѝ превод (навярно по времето на Симеон), известен под названието „Еклога на Лъва Исаврянина и Константина Копронима“ (Славянска Еклога)¹³. От старобългарския превод на Еклогата са запазени и достигнали до нас няколко преписа в руска редакция, най-достъпен от които е преписът, публикуван в Печатната Кормчая. Превод в старобългарска редакция досега не е намерен, но няма съмнение, че Еклогата, както и други правни съчинения от този период, е била преведена най-напред в България и по-късно пренесена в Русия. Българският законодател, като е познавал добре Еклогата, е направил опит да я пригоди към местните условия и бит. Затова в някои от текстовете на Славянската Еклога намираме отклонения и различия в сравнение с византийския текст. Веднага трябва да изтъкнем, че едни от тях се дължат на неразбиране на византийския текст или на грешки при преписването, но други са направени съвсем съзнателно, като много вероятно е някои от тези отклонения да са били извършени по законодателен ред. Преди всичко Славянската Еклога съдържа 16 глави вместо 18. В нея е пропуснат титул XII — „За постоянните и временни емфитевзи“ (дългосрочен наем на недвижими имоти), а титул XVIII — „За подялба на печалбата“, е слят с

титул XVII — „Наказание на престъпленията“. Поредността на главите в Славянската Еклога е следната: гл. I е посветена на годежа; гл. II — на брака; гл. III — на зестрата; гл. IV — дарението; гл. V — завещанието; гл. VI — имуществото на военните; гл. VII — наследяването по закон; гл. VIII — настойничеството; гл. IX — освобождаването от робство; гл. X — покупко-продажбата; гл. XI — заема и залога; гл. XII — влога; гл. XIII — наема; гл. XIV — свидетелите; гл. XV — спогодбата; гл. XVI — подялбата на военна плячка и наказването на престъпленията.

Някои от промените в Славянската Еклога вероятно са били извършени под влияние на по-неразвитите икономически отношения, които е била предназначена да регулира. Това обяснява пропуската на тит. XII, както и фактът, че Славянската Еклога предвижда наказание за онзи, който затвори чужди овце и ги умори от глад, докато Византийската Еклога наказва всеки, който затвори чужди животни въобще и чрез глад ги унищожи (Вж. Слав. Еклога, ст. 43, гл. XVI; Виз. Еклога, ст. 8, тит. XVII).

Също така Славянската Еклога, за разлика от Византийската, не прави разграничение на съдебния процес на граждански и наказателен, както и не познава престъплението „фалшифициране на монети“ (Виз. Еклога ст. 18, тит. XVII)¹⁴.

Под влияние на славянските обичаи Славянската Еклога установява по-мек режим към робите, както и специално право на наследяване в полза на бедните. Съгласно ст. 6, тит. VI от Византийската Еклога, ако починалият няма роднини, а има жена, тя наследява половината от имуществото, а другата половина взема царското съкровище. Ако починалият няма и жена, тогава цялото му имущество като безнаследствено се внася в държавното съкровище. А според Слав. Еклога — ст. 2, гл. VII, ако починалият няма роднини, а има жена, тя получава половината от цялото имущество, а другата половина вземат църквата и бедните.

Историците на българската държава и право разглеждат текста на ст. 14, гл. XVI Слав. Еклога — за криминалния аборт, като отклонение от текста на ст. 36, тит. XVII Виз. Еклога. В оригинал текстът гласи: „Аще жена блудъ сотворит, и боудеть не празна, и разказить свое чрево іако изврещи, бісна и заточсна да боудеть“. В „История на българската феодална държава и право“¹⁵ е направен

неточен превод на текста, което е дало основание за откриване и изтъкване на различие между старобългарския и византийския текст, каквото всъщност не съществува. Следвайки съвременните речници, бих предпочела следния превод на този текст: „Ако жена извърши блудство и стане бременна и си повреди утробата, така че да изхвърли (да пометне), бита и заточена да бъде“. Такъв превод съвпада напълно с византийския текст. Тоест, между старобългарския и византийския текст за криминалния аборт няма различие.

Земеделски закон — *νομοῦ ἡγεωρικῶς*, е византийски правен паметник,¹⁶ издаден също по време на императорите-иконоборци през VIII в., за да регулира взаимоотношенията във връзка с поземлената собственост в период, когато частната собственост на самостоятелните малки семейства вече се налагала наред със собствеността на големите семейства (родовете), а селската община също се ползвала с известно самоуправление. Стихийните изменения в пределите на Византийската империя намерили точно отражение в този забележителен законодателен паметник. В него се съдържа богата картина на селскостопанския живот през VIII в. Подобно на Еклогата, и *Земеделският закон* отразява дълбоките обществено-икономически промени, настъпили във византийското общество в резултат на рухването на робовладелския и установяването на новия раннофеодален строй.

Земеделският закон е своеобразен кодекс на поземлените отношения, в който по-голямата част от разпоредбите са наказателноправни и защитават земеделската собственост. Законът разкрива богата казуистика в областта на посегателствата срещу недвижимата и движимата собственост на селското стопанство — преораване и незаконно използване на чужда земя, кражба на земеделски сечива, добитък, земеделски произведения, увреждане на животни и на различни вещи от селскостопанския инвентар, увреждане чрез пожар и пр.

Несъмнено *Земеделският закон* е създаден под влияние на славяните и е намерил добри условия за приложение в България, тъй като стопанството е било предимно земеделско-скотовъдно и нуждата от защита на частната собственост се чувствала остро. Преведен е на старобългарски език наскоро след покръстването,

вероятно заедно с Еклогата, и се е наложил в практиката като нейно приложение.

Непосредствено след покръстването от Византия бил пренесен правният сборник със смесен характер, известен под наименованието *Номоканон* (от гръцки език νόμος — светски закон, и κανών — църковен закон)¹⁷.

Както сочи самото наименование, Номоканонът съдържа както светско право — Еклогата, Закон градски и др., така и каноническо право — апостолските правила, правила на вселенските и поместни събори, правила на светите отци.

Първият Номоканон във Византия е бил съставен през средата на VI в. под редакцията на цариградския патриарх Йоан Схоластик и съдържа 50 титули.

Вторият Номоканон е създаден по-късно — през първата половина на VII в., съдържа 14 титули и се отличава с пълнота и добра система. През IX в., при патриаршеството на патр. Фотий, е съставена втора редакция на Номоканона в 14 титули, която съдържа известни допълнения. През XII в. тази редакция била снабдена с тълкуванията на знаменитите канонисти Йоан Зонара, Теодор Валсамон и Алексий Аристин, които служили като превзходно средство за разбиране на старите канони и за прилагането им в църковната практика.

Вероятно непосредствено след покръстването на старобългарски е бил преведен от Методий или от неговите ученици Номоканонът на Йоан Схоластик с 50 титули, а едновременно или скоро след това е бил преведен и Номоканонът с 14 титули.

На старобългарски Номоканонът е бил наречен „законуправило“, тъй като в най-ранните епохи на християнството „канон“ означавало правило на християнския живот. Много скоро обаче се утвърдило наименованието Кормчая или Кърмчая книга. Това наименование принадлежи на светите отци, които сравнявали христовата църква с кораб, който се ръководи от Светото писание и от каноните като от кормило или кормчия.

В края на XIII в. по искане на Киевския и „всёя Росии“ митрополит Кирил българският деспот Яков Светослав изпратил от България в Русия Кормчая книга в 14 глави (титули). През XVII в.

същата Светославова Кормчая, по официална инициатива, за първи път била отпечатана. Тази Печатна Кормчая след това е препечатвана няколко пъти и била разпространена и прилагана не само в цяла Русия, но и от църквите в православните славянски земи.

Законът за съдене на людетe (ЗСЛ) е първият оригинален християнски старобългарски писмен правен паметник. Известен е в две редакции: 1) Кратка редакция¹⁸, която е първоначалната, съдържа 32 текста и е създадена в България след покръстването. Запазена е в руски преписи. Най-стари от тях са Устюжки (Румянцевски), Новгородски и Варсонифиевски; 2) Обширна или по-нова редакция¹⁹, създадена по-късно в Русия чрез добавяне на допълнителни текстове към кратката редакция. От обширната редакция са известни две версии, публикувани от Дубенски и от Строев.

Законът за съдене на людетe е старобългарски законодателен акт, създаден след покръстването на българския народ, вероятно по времето на княз Борис I, за да отговори на нуждите на новото време, новата религия и новата социална и политическа обстановка в страната. ЗСЛ е създаден на основата на Византийската Еклога, по-точно на титул XVII — „За престъпленията и наказанията“, но в никакъв случай не е обикновен превод на византийските текстове. Законът включва самобитни правни разпоредби, а заемствените текстове често се отклоняват или коренно са променени в сравнение с византийския първоизточник.

Върху Закона за съдене на людетe има значителна литература. Дълго време не е бил известен старобългарският му характер. Първоначално се е смятало, че ЗСЛ е превод от гръцки номоканони или е част от Византийската Еклога или от друг гръцки текст.

Първ руският учен барон Розенкампф в началото на XIX в. установява, че ЗСЛ не е обикновен превод от гръцки език, а оригинален паметник от български произход, съставен от първоучителя Методий веднага след покръстването. Това откритие е изключителен принос за историята на българското право. В своя труд „Обозрение Кормчей книге в историческом виде“, издаден през 1829 г., барон Розенкампф посочва източниците на ЗСЛ, от които на първо място Еклогата, и прави първото му научно изследване.

След барон Розенкамф специално и подробно ЗСЛ е изследван от чуждите учени: Р. Хубе, Т. Зигел, В. Богишич, А. Павлов, В. Василевский, И. Д. Беляев, които потвърждават старобългарския му характер.

Ценен принос за изучаването на ЗСЛ прави руският учен Т. Д. Флорински. В студията „Древнейший памятник болгарского права“, като изследва въпросите за времето на създаване на памятника, източниците, съотношението между отделните редакции, значението на памятника и пр., Т. Флорински заключава, че ЗСЛ не е превод, не е проста компилация от Еклогата, а е оригинален български законодателен акт на държавната власт, основан на византийското право, но доста изменен в сравнение със своя първоизточник.

От българските правни историци пръв Родопски посвещава статия на ЗСЛ, която е публикувана в кн. 17 (от 1885 г.) на Периодическо списание на Българското книжовно дружество, а след него П. В. Оджакوف — в студията си „Обичайно наследствено право“ и в труда си „Старобългарски закони“. Дватама автори следват становищата, изразени преди тях.

В началото на ХХ в. излиза монографията на Г. Данаилов под наслов „Един памятник на старото българско право“, в която авторът прави превод на ЗСЛ и разглежда отделните му текстове. Подробно със ЗСЛ се е занимавал и С. С. Бобчев в „Старобългарски правни памятници“, а също и в учебника „История на старобългарското право“.

Михаил Андреев посвети на ЗСЛ многобройни студии и статии, в които убедително и научно доказва, че законът е оригинален правен памятник и това се установява въз основа на аргументи, почерпени от самото му съдържание.

На Закона за съдене на людете Венелин Ганев посвети обширна монография: Законъ соудный людьмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания (1959 г.).

Законът за съдене на людете се състои от следните текстове: гл. 1 — за езичниците; гл. 2 и гл. 7а — за свидетелските показания, гл. 3 — за военната плячка, гл. 4 до 13 — престъпления против половата нравственост (блудство, прелъстяване, изнасилване, кръвосмешение, двуженство), гл. 14 и 15 — палеж, гл. 16 — азилно

право, гл. 17 — самоуправство, гл. 18 — свидетелски показания на родители и деца, на господари и роби, гл. 19 — освобождаване на роби, гл. 20 — свидетелство по слух, гл. 21 — вероотстъпничество, гл. 22 — заем за послужване, гл. 23 — 30 се отнасят до различни видове квалифицирани кражби (кражба по време на война, кражба извършена от роб, кражба на стадо, на гробове, ограбване на свободен човек), гл. 30а — бракоразводни основания.

Съдържанието на закона налага извода, че ЗСЛ не е плод на случайност или на законодателно хрумване. Той съдържа разпоредби, които са били обединени от повода на тяхното издаване — покръстването. Още първият текст на закона визира най-строги санкции против езичниците. Следващите текстове санкционират най-важните престъпления против християнската религия и морал и те са дадени на първо място, независимо че значението им не е първостепенно. А тъкмо у нас по това време християнството е било наложено като официална религия чрез официален акт на държавната власт и е било необходимо да се води енергична борба с езическите прояви.

При регламентирането на престъпленията против християнския морал (блудство, кръвосмешение, прелюбодеяние, прелъстяване и пр.) наказанията в ЗСЛ са значително смекчени, като често вместо тежките членовредителни наказания във византийския текст в ЗСЛ се предвиждат епитимийни наказания, т. е. наказания, налагани от църковната власт при спазване на различни условия. Такива наказания са пост, отлъчване от църквата (афоризмо), проклинание (анатемосване) и пр., които били въведени у нас за първи път със ЗСЛ и отговаряли на основната мисъл в християнското учение — за изкупление на греха чрез покаяние.

Следователно, от една страна в ЗСЛ е налице най-сурова санкция за онези, които все още изповядват езическата религия, а от друга — твърде смекчени наказания за провиненията против християнския морал, който все още не е бил осъзнат и възприет. А това е указание, че законът е бил създаден в обстановка на утвърждаване на християнската религия, на конфликт между езичество и християнството. Такъв конфликт е съществувал в България непосредствено след налагане на християнската религия за официална. Именно тук след покръстването избухнал бунт против княз

Борис I и въвеждането на християнството, а по-късно Владимир-Расате направил опит за възстановяване на езичеството.

Всички факти показват, че именно в България непосредствено след покръстването социалната и политическа обстановка налагала създаването на законодателство с подобно съдържание. Все по това време княз Борис I искал от папа Николай I да му изпрати християнски закон и съд за покаяние.

Като изхождаме именно от съдържанието на закона, следва категорично да отхвърлим като неоснователни изказаните от чужди автори (Шмид, Вашица, Троицки, Папастатис и др.) становища, че ЗСЛ има панонски, моравски или македонски произход²⁰.

При съпоставяне на *Еклогата* и *Закона за съдене на людетe* се вижда, че част от разпоредбите на тит. XVII на Византийската Еклога не са възпроизведени в ЗСЛ. На второ място, в ЗСЛ са включени нови, самобитни разпоредби, каквито не се откриват във Византийската Еклога. На трето място, ЗСЛ заимства разпоредби, които са буквален превод на Византийската Еклога, и на четвърто — ЗСЛ заимства разпоредби, които търпят повече или по-малко отклонения от византийския първообраз както по отношение на фактическия състав, така и по отношение на наказанията. При това поредността на статиите в ЗСЛ не следва поредността, установена във Византийската Еклога²¹.

Преди всичко изоставени са престъпленията: държавна измена (образуване партия против царя, конспириране или съзаклятие против него или против държавата) — ст. 3; убийство (убийство чрез отравяне — ст. 42, умишлено убийство — ст. 45 и 47, неволно убийство — ст. 50); телесно увреждане с меч — ст. 46; клеветата — ст. 51 и кражба — ст. 11. Тези тежки престъпления са съществували в българската действителност както преди, така и след създаването на ЗСЛ. Както личи от Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, в повечето случаи те са били наказвани със смърт, и вероятно за тях е останало в сила старото строго обичайно право, проникнало дълбоко в съзнанието, което новите византийски понятия и разрешения не могли да заличат.

Следователно началото на публично преследване, установено в Еклогата, все още не е било възприето за посочените престъпления и ако приемем, че за същите в българското общество се е

използвал единственият дотогава път на древния обичай, трябва да заключим, че е бил възприет този ред като най-съответен за най-тежките престъпления, каквито са изброените по-горе.

В ЗСЛ не са възпроизведени и текстовете на Еклогата, уреждащи проблеми, за които обществената действителност в страната не е налагала ново разрешение. Такива са престъпленията: фалшифициране на пари — ст. 18, аборт — ст. 36, педерастия — ст. 37, скотоложство — ст. 39 и сводничество на съпруг — ст. 28, които в този период може би не са били широко разпространени у нас.

Законът за съдене на людетe не включва и някои текстове на Еклогата, отнасящи се до престъпления против нравствеността (блудство на женен и неженен мъж — ст. 19 и 20; кражба на монахиня или мома мирянка — ст. 24; прелюбодеяние — ст. 26; прелюбодсяние с омъжена жена — ст. 27; плътска връзка с майка и дъщеря — ст. 34; брак между братовчеди, както и между баща и син и майка и дъщеря или двама братя с две сестри — ст. 37). Тези текстове не са включени в ЗСЛ, тъй като на престъпленията против половата нравственост у нас се е гледало особено строго едва след приемането на християнската религия. А при създаването на закона същността на новата християнска религия все още не е била достатъчно осъзната и твърдо възприета, поради това и текстовете на посочените разпоредби от Византийската Еклога не са били изяснени и възпроизведени в ЗСЛ. Не са включени и текстовете, отнасящи се до клетвопрестъпничество — ст. 2, изготвяне на амулети — ст. 44, баене и магии — ст. 43, бой на свещеник — ст. 4, ересите (манихейство и монтанитство) — ст. 52.

От друга страна, в ЗСЛ са създадени нови, самобитни разпоредби, предназначени да разрешат въпроси, появили се в обществената действителност на България и специфични именно за нея.

На първо място това е ст. 1 ЗСЛ, чийто текст предвижда сурови санкции при практикуването на езически обреди и заклинания, каквато статия липсва в Еклогата, тъй като по време на нейното създаване борбата с езичниците във Византия е била в значителна степен изживяна и християнската религия е била вече напълно утвърдена.

След антихристиянския бунт и опита на Владимир-Расате да възстанови езичеството били необходими най-сурови наказания

против какъвто и да било опит за реставриране на стария ред. И тъй като подобен текст не е бил намерен в постановленията на Еклогата, той е бил създаден по пътя на самостоятелното правно творчество, вероятно оформено под влияние на каноническите източници. Освен това при наказването на провинените в гл. 1 ЗСЛ законодателят следва обичайния за славяните принцип на „кръговата порука“, т. е. солидарната отговорност на жителите на едно населено място, широко известен и прилаган у нас през Средновековието.

Оригинални също са текстовете на ст. 2 и 7а, които вместо примитивния начин на доказване съгласно обичая (чрез насилие) налагат свидетелските показания като главно доказателствено средство във всеки процес — тоест, Законът за съдене на людето въвежда един много по-хуманен процесуален ред, съответен на християнските разбирания. При това, за разлика от Еклогата, която в своя тит. XIV, ст. 1 постановява, че могат да свидетелстват само лица, които имат „или положение, или служба, или професия, или богатство“, а също и че онези, които не притежават посочените качества, при оспорване на техните показания следва да се подложат на изтезания, ЗСЛ в ст. 7а възприема далеч по-прогресивни разпореждания. Според този текст е необходимо „при всеки спор (препирня)“ князът и съдията търпеливо да вършат разследването чрез свидетели, като „търсят свидетели истински, боящи се от Бога, специални за случая (определени) и нямащи никаква вражда, нито коварство, нито омраза, нито тъжба, нито спор“, но които да свидетелстват „заради страх от Бога и заради неговата правда“.

Малко от постановленията на закона, заимствани от съответни статии на Еклогата, следват точно византийския текст. Това са ст. 17, която урежда самоуправството, ст. 18 — свидетелските показания на родители и деца, на роб или свободен, ст. 23, 25 и 30 — квалифицираните кражби — кражба на стадо, на роб и кражба, извършена от роб.

Всички останали разпоредби се отклоняват повече или по-малко от своя първоизточник.

Някои от тези отклонения в българския закон могат да се отдадат на погрешен превод или на грешки при преписването. Такава е промяната на границата във възрастта на съзряващата

девойка в ст. 10 ЗСЛ, съответстваща на ст. 31, тит. XVII на Византийската Еклога.

Значителна част от разпоредбите обаче съзнателно се отклоняват от своя първообраз по отношение на фактическите състави, при които в някои случаи са пропуснати елементи от престъпния състав, а в други са поставени допълнителни условия и са включени самобитни елементи, често съществени, отговарящи на местните условия и нужди.

Особено характерно е различието, което се установява в текстовете за азилното право в Еклогата и в ЗСЛ. Промените, направени от българския законодател, вероятно под влияние на препоръките на папа Николай I, разширяват твърде много правото на църковно убежище и осигуряват неговото ефикасно използване. ЗСЛ не предвижда укрилият се в църквата да бъде отведен дори и срещу обезпечение (каквато възможност Еклогата допуска), а за онзи, който се опита насила да стори това, законът предвижда „140 удари до нараняване“ (според Еклогата — „12 удари“).

Тъй като азилното право поначало има религиозна основа, според чиято същност преследваният, чрез оказаното му убежище в храма, се предоставя на правораздавателния авторитет на Бога, който би му наложил най-справедливо наказание, лесно обяснимо е защо именно неофитите в религията засилват прекалено много тежестта на наказателната санкция за онзи, който нарушава правото на убежище. От друга страна, именно у нас това е било особено необходимо, защото тъкмо тук кръвната мъст е била все още широко прилагана и все още е било живо историческото наследство на частично преследване и жестоко отмъщение за извършено престъпление. А това налагало едно енергично противодействие чрез въвеждане на института на правото на убежище и чрез предвиждане на засилена санкция за нарушителите на това право.

Също така, в Еклогата се проявява особено предпочитание към членовредителните наказания. Тяхното разнообразие тук е значително. Макар че много често членовредителните наказания са предвидени вместо смъртното наказание и това говори за смекчаване на наказателната репресия, установена в Еклогата, по своята същност те са жестоки и мъчителни.

Относно наказанията ЗСЛ внася промени в духа на един засилен хуманизъм. Българският законодател се е отнесъл резервирано към членовредителните наказания и почти навсякъде ги е заменил с по-леки санкции — продажба, респ. обезщетение и поробване, вкл. и епитимийни наказания. Запазено е само членовредителното наказание отрязване на носа, и то само в три случая: за блудство на калугер — гл. 6; за кръвосмешение и прелюбодеяние — гл. 7; за съвкупление с чужда годеница — гл. 11.

Също така, в редица текстове на ЗСЛ българският законодател е предвидил епитимийни наказания, които са характерна особеност на българския закон и са свършено чужди на Виз. Еклога.

В заключение следва да изтъкнем, че три от текстовете на ЗСЛ са свършено нови, оригинални, незаимствани от Византийската Еклога, пет текста са превод на съответните текстове от византийския закон и 26 текста от тит. XVII на Византийската Еклога са пропуснати. Голямата част от разпоредбите на ЗСЛ (24 от общо 32 текста) са изградени на основата на византийския текст, но се отклоняват повече или по-малко от него.

Следователно, като е използвал сигурната основа на едно изпитано законодателство, отразено в Еклогата, което и по произхода, и по съдържанието си е било предназначено (и е било в състояние) да гарантира интересите на феодалната класа, българският законодател създал първия оригинален български законодателен акт от периода след покръстването, за да отговори на нуждите на новото време и новите социално-икономически и политически условия в България.

След създаване на славянската писменост това законодателство било разпространено из цялата страна. Вероятно в новата столица — Велики Преслав, превърнал се в център на просвета и култура, са се намирали скриптории, където, заедно с други, са се писали и преписвали и правните произведения. В западните части на страната със средище Охрид също бил организиран книжовен живот. В двете школи — Преславска и Охридска, била създадена богата по количество и разнообразна по жанр литература, а X в. е време на духовен кипнеж и трескава книжовна дейност²².

Управлението на последните царе на Първата българска държава се характеризира с икономически упадък, политическа неста-

билност и военни неуспехи, които довели до падането ѝ под византийска власт.

II. ВТОРА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

След падането на България под византийското владичество в българските земи било прилагано правото на Империята²³.

В грамотите на император Василий II Българоубиец, дадени на Охридската българска архиепископия (1019 — 1025 г.), се казва изрично, че в завладените български земи ще бъдат спазвани наредбите и обичаите на българската държава, но това е било малко вероятно за правните обичаи и наредби. Разбира се, обичаят в отношенията между частни лица навярно е бил прилаган, но условия за създаване на българско законодателство и законоприложение не са съществували. През този период у нас официално са правораздавали византийски държавни органи, а в своята дейност те са прилагали византийското право — Василиките (Царски книги), Прохиром номос (Прохирона — Закон градски), Епанагогата, както и Пира (т. е. Опит) — сборник, който съдържа съдебни решения из областта на гражданското и наказателното право.

Във връзка с установяването на едро земевладение, на светски и църковни владетели, били издадени многобройни императорски новели и грамоти от императорската канцелария в Цариград, които съдържат ценни данни за средновековното право, прилагано в българските земи през XI — XII в.

В 1185 г. византийското владичество у нас било отхвърлено.

Възстановената българска държава се считала приемственица на Първото царство на българите²⁴. Тази идея израсла от историческото наследство, което тя получила, и намерила израз в редица прояви на държавния и културния живот на страната²⁵.

Развитието на феодалните отношения през разглеждания период в България било придружено с необикновен духовен кипнеж. Това е характерно особено за царуването на Иван Александър и Иван Шишман, когато се разгърнала с пълни сили разнообразна творческа дейност, надхвърляща границите на страната.

При обществено-икономическата и политическа обстановка през XII — XIV в. господстващата класа се нуждаела, разбира се, и от развито законодателство, чрез което да изрази своята воля, да

укрепи изгодните ѝ обществени порядки и да осигури възможността да държи в подчинение мнозинството от населението.

През този период законодателна дейност вероятно е била осъществявана и законодателни актове са били издавани и прилагани, за което намираме данни в българските царски грамоти. В тях се съдържат многобройни сведения за търговска дейност, за определени места и дати за осъществяването ѝ, за плащане на мито, за провеждане на търг, както и конкретно споменаване на „Закон за търговията“.

Така в Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II (1230 г.) се изброяват областите, където „обичните и всеверни гости на царството“ могат „да ходят... с каквато и да било стока, да внасят или изнасят... и ... да пренасят“, а също така „да купуват и продават свободно... без грижа“. Посочени са, заедно с другите места, и „тържищата“, където е бил прилаган Законът за търговията. А ако някой „напакости“ (на търговците) и наруши този закон, той се счита „противник на царството“ и за него „милост не ще да има, но голям гняв ще понесе от царството...“. В Рилската грамота на Иван Шишман (1378 г.), като се изброяват привилегиите на манастира, се казва, че ако някой от манастирските люде „ходи със стока за своя търговия по цялата държава... нека купува и продава свободно“. В грамотата на манастира „Св. Богородица Елеуса“ (Месемврийски грамоти на цар Иван Александър) става дума за освобождаване „на вечни времена от плащане на всякакво мито“, а във Виргинската грамота на цар Константин Асен (края на XIV в.) многократно се споменава за „правдини и привилегии, както и за „панаирът на 21 ноември“ и „тържището и панаира... на 10 септември... и търга всяка неделя и ...данъка от този търг“ и пр.

Няма никакво съмнение, че Закон за търговията, както и други български законодателни актове са били създадени и са били прилагани по време на Втората българска държава. За съжаление обаче данните за тях, достигнали до наши дни, са съвсем оскъдни.

От друга страна, нямаме основание да твърдим, че по времето на Втората българска държава (въпреки силното византийско влияние в областта на държавното устройство, на финансовата и данъчна уредба, в названията на служби и титли на централни и провинциални чиновници, сановници и пр.) е било прилагано

византийското право, създадено във Византия и известно у нас през епохата на робството, а именно Василиките (Царски книги), Прохирос номос и Епанагогата. След освобождението от византийско владичество България в правно отношение търпи влиянието на Византия, но върви по свой собствен път на развитие.

Преди всичко може с голяма вероятност да се предположи, че през XIII — XIV в. в България са били прилагани законите, създадени по времето на Първата българска държава и от тях на първо място — Законът за съдене на людете, Еклогата, Земеделският закон и Кормчая книга. Вярно е, че няма преки данни за наличието и прилагането на тези юридически актове у нас, но по същото време те са били известни в Русия и там са били разпространени техни редакции, за които е известно, че са били заимствани от български оригинали. Това ни дава основание да предполагаме, че в България те може би също са били прилагани по това време.

Също така известно е, че по времето на Втората българска държава обществените отношения не са претърпели коренна промяна в сравнение с периода на Първата българска държава. През първия период тези отношения са раннофеодални, през втория също са феодални, но на по-висока степен на развитие. А като имаме предвид, че характерът на законодателството се определя от развитието на обществените отношения, то можем със сигурност да приемем, че Законът за съдене на людете, Еклогата и Земеделският закон са били прилагани и по времето на Втората българска държава.

Освен това, известно е, че в България през този период продължава да действа известният Номоканон (Кормчая книга) в разширена редакция, допълнена с тълкуването на известни византийски правни коментатори от XI — XII в. като Валсамон, Зонара и др. Такава Кормчая книга, известна под наименованието Зонара, била изпратена в Русия през 1265 г. от деспот Яков Светослав по искане на киевския митрополит Кирил II. Това е свидетелство, че Кормчая-та е била прилагана в България през XIII в.

За пълнота на българските средновековни правни паметници следва да споменем и някои правни сборки, преведени на славянски или старобългарски език, прилагани повече или по-малко у нас или само познати по онова време. Такива правни сборки са Синтаг-

мата на Матей Властар, Шестокнижието на Арменопуло и Душановият закон.

Синтагмата на Матей Властар (от гръцки език $\Sigma\nu\nu\tau\alpha\gamma\mu\alpha$ — Свод, съпоставяне на различни закони: $\sigma\nu\nu$ — заедно, общо, и $\tau\alpha\gamma\mu\alpha$ — наредба, предписание) е систематичен сборник на църковни и граждански закони, съставен през 1335 г. във Византия от монаха Матей Властар, роден в Солун²⁶. Наскоро след това по заповед на цар Стефан Душан (около 1347 — 1348 г.) е преведена на сръбски език. По-късно била създадена съкратена Синтагма, която съдържа около 1/3 от най-важните нейни постановления. На гръцки Синтагмата е била наречена $\Sigma\nu\nu\tau\alpha\gamma\mu\alpha$ *κατὰ στοιχείον*, т. е. Азбучна синтагма.

Съществуват и старобългарски преводи на Синтагмата на Матей Властар, които се пазят в библиотеки в Лвов, Санкт Петербург, Хилендар, в Рилския манастир и др. Научно съобщение за намиращия се в Рилския манастир препис беше направено от проф. М. Андреев, но този препис досега все още не е проучен. Съществува неин превод на среднобългарски език от неизвестен книжовник, съхраняван в бившата руска синодална библиотека. През 1474 г. в Молдова е направен препис, който се съхранява в библиотеката на румънската Академия на науките.

По своето съдържание Синтагмата на Матей Властар напомня Номоканона, тъй като съдържа светско (гражданско) и каноническо (църковно) право.

През XIV в. значителна част от разпоредбите на Синтагмата били вече познати по съдържание на славянския свят (след превода на Номоканона), но тук познатата материя била обработена, предадена в нова форма и разпределена в 303 глави, групирани в 24 раздела („състава“), според буквите на гръцката азбука. Под заглавието на всяка глава са приведени най-напред каноните или църковните правила по съответната материя, а след тях — разпоредбите на гражданските закони. В Синтагмата за първи път били включени много повече светски (граждански) закони, заимствани от Прохирона (Закон градски), Еклогата и др., отколкото това са правили други съставители на Номоканони. Светското законодателство било из областта на гражданскоправната и наказателно-

правната материя. Поради това Синтагмата станала особено популярна, удобна за практиката и се прилагала както у гърците, така и у православните славяни.

Има убедителни доказателства, че Синтагмата на Матей Властар е била разпространена и прилагана в България. Наличието на многобройни преписи от нея в старобългарска и среднобългарска редакция подкрепят това становище.

Шестокнижието (Εξάβιβλος) на Арменопуло е съставено около 1345 г. във Византия и е познато повече под наименованието „Προχειρον των νομων“, т. е. Наръчник на закони. За негова основа са послужили Прохиронът на Василий Македонянин, Еклогата, Василиките, Епанагогата, Императорските новели и пр. Материята е разпределена в 6 отдела, в които има отделни заглавия.

В страните на Балканския полуостров Шестокнижието е било прилагано не само непосредствено след създаването му, но и през целия период на турското владичество. Под наименованието „Арменопуло“ гърците дълго време разбирали цялото законодателство — кодекс, общ закон, който бил прилаган в Гърция и след освобождението през 1830 г.

Според някои изследователи на византийското и старото славянско право Синтагмата на Матей Властар и Шестокнижието на Арменопуло са останали в паметта като дело на едно време, на една институция, на едни държавни труженици. Към това С. С. Бобчев добавя: „Независимо ли един от друг са се появили те или са последици един от друг и в най-голяма връзка един с друг — не съм се отбивал от мисълта, че те са два труда на едно цяло, макар съществуването им да е толкова различно.“²⁷.

Душановият закон (ДЗ)²⁸ е оригинален паметник на старото славянско право, изработен в 1349 г. в Сърбия. Първоначално съдържа 135 члена и е допълнен в 1354 г. с нови 66 текста. В него наред с византийско право, заимствано от Василиките, били включени и обичаи, действащи по-рано в земите, влизащи в границите на сръбската държава, а също и частни закони, заповеди и грамоти, издадени от цар Стефан Душан и неговите предшественици. Законът има значение и за историята на българското право, преди

всичко защото е бил прилаган в земи, населени с българи, тъй като голяма част от земите, включени в пределите на сръбската държава по времето на цар Стефан Душан, били български. При това в тези земи преди Душановия закон заедно с писаното се е прилагало и българското обичайно право. А като реципира византийско право, Душановият закон, за да отговори на местните нужди и да бъде в съгласие с местните обичаи, включва и обичайно право, между което и българско.

Сравнителното проучване между текстовете на този правен паметник и прилаганото у нас законодателство ни дава възможност да се запознаем с характера на българското обичайно право, отразено в Душановия закон, както и с общите насоки на правна регламентация у близки народи, които имат обществени отношения и правни концепции, близки до тези, които са съществували в Средновековна България.

Душановият закон урежда правата, задълженията и взаимоотношенията на представителите на различните съсловия в обществото — църква, власти (господари) и себри (селяни). Законът съдържа също разпоредби, които уреждат съдоустройството и съдопроизводството.

Законът на цар Стефан Душан и Синтагмата на Матей Властар са били прилагани едновременно и взаимно са се допълвали. В старите ръкописи Душановият закон се намира заедно със съкратената Синтагма и със създадения на основата на Земеделския закон Закон на Константин Юстиниан. Трите правни сборки съставлявали една цялостна кодификация и взаимно се допълвали.

---

¹ ДУЙЧЕВ, И. Славяни и прабългари. — *ИИБИ*, 1951, № 1-2, с. 190 — 216.

² *ИСТОРИЯ на България в четиринадесет тома*. Т. II. Първа българска държава. София, 1981, с. 130 и сл.

³ Появата на Крумовото законодателство, както е известно, се свързва с победата на хан Крум над аварите и разпадането на Аварския хаганат, при което цялата негова източна половина била включена в пределите на българската държава. Текстът на Крумовото законодателство вж. В: ГРЪЦКИ извори за българската история (по-нататък: ГИБИ). Т. IV, с. 309 — 310; вж. също и *ИСТОРИЯ на българската държава и право*. Извори. 680 — 1944. Съст. П.

- Петров и Г. Петрова. София, 2000, с. 29 (по-нататък: История на българската държава...).
- ⁴ В „Известieto на Свида за Крумовото законодателство“ Васил Златарски, като съпоставя текста у Свида със славянския превод, изтъква различия и сходства между тях и прави извод, че те взаимно се допълват и поправят. Вж. ЗЛАТАРСКИ, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. I. София, 1970, с. 545 и сл.
  - ⁵ За подробна библиография за Крумовото законодателство вж. АНДРЕЕВ, М. и МИЛКОВА, Ф. История на българската феодална държава и право. София, 1993, с. 27 — 28; също БОБЧЕВ, С. С. История на старобългарското право. София, 1998, с. 76 — 92. Вж. още МИЛКОВА, Ф. Законодателството на хан Крум. — В: *История на българската държава и право*. Извори и изследвания. София, 1986, с. 5 — 22.
  - ⁶ В „Анонимен ватикански разказ“ се казва, че в 811 г., когато Никифор влязъл в резиденцията на Крум, намерил „твърде голяма плячка“, а „като разтворил избите на Крум с вино, раздавал на всички свои люде да пият до насита“. След победата над византийците пък Крум пил наздравница със славянските племенни вождове от черепа на Никифор. Вж. ИСТОРИЯ на България. Т. II, с. 136 и следв.
  - ⁷ БЛАГОЕВ, Д. Из миналото на българския народ. Исторически студии. — *Ново време*, Пловдив, 1898, № 2, 7, 8; БУРМОВ, Ал. Феодализмът в средновековна България. — *Исторически преглед*, 1945, № 2, с. 157 — 171.
  - ⁸ ПЕТРОВА, Г. Престъпленията в Средновековна България. София, 1992, с. 8 и следв.
  - ⁹ ПЕТРОВА, Г. Цит. съч., с. 9 и следв.
  - ¹⁰ АНГЕЛОВ, Д. Византийски влияния в Средновековна България. — *Исторически преглед*, 1947 — 1948, № 4-5, с. 401 — 417.
  - ¹¹ БЛАГОЕВ, Н. Еклога. София, 1932; Вж. и ГИБИ, Т. III, София, 1960, с. 208 — 220; ИСТОРИЯ на българската държава и право..., с. 32 — 51.
  - ¹² АНГЕЛОВ, Д. История на Византия. Ч. I. София, 1976, с. 247 — 248.
  - ¹³ Текстът на Славянската Еклога с развързани титли вж. у БОБЧЕВ, С. С. Старобългарски правни паметници. София, 1903, с. 118 — 142.
  - ¹⁴ АНДРЕЕВ, М. и МИЛКОВА, Ф. Цит. съч., с. 34.
  - ¹⁵ АНДРЕЕВ, М. и МИЛКОВА, Ф. История на българската феодална държава и право. София, 1972, с. 30.
  - ¹⁶ ГИБИ, Т. III, с. 208 — 220, където са посочени извори и литература. Обширна литература вж. и у АНГЕЛОВ, Д. История на Византия. Ч. I, с. 247 — 248.
  - ¹⁷ БОБЧЕВ, С. С. История на старобългарското право, с. 96 и следв.; От него: Черковно право. София, 1927.
  - ¹⁸ Най-доброто издание на кратката редакция е: ЗАКОН судный людем. Краткой редакци. Под ред. М. Тихомирова. Москва, 1961; ГАНЕВ, В. Законъ соудный людьмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. София, 1959.
  - ¹⁹ ЗАКОНЪ судный людем. Пространной и сводной редакци. Под ред. М. Тихомирова. Москва, 1961.
  - ²⁰ За тези становища вж. АНДРЕЕВ, М. и МИЛКОВА, Ф. История на българската

- феодална държава и право, 1993, с. 30 и следв. и цитираната там литература. Вж. още ПΑΠΑΣΤΑΥΝ, Χ. Κ. Το νομοετικόν ἔργον τῆς κυριλλομεδίας τῆς ιεραποστολῆς ἐν Μεγαλῇ Μοραβίᾳ. Θεσσαλονίκη, 1978.
- ²¹ ПЕТРОВА, Г. Византийската Еклога и Закона за съдене на людетe — сходства и различия. — В: *Годишник на ВИ „Г. Димитров“*, Год. IX. София, 1990, с. 63 — 111.
- ²² ИСТОРИЯ на българската литература. Т. I. Старобългарска литература. София, 1962, с. 77.
- ²³ За историята на българския народ под византийско владичество вж. ИСТОРИЯ на България. Т. III. София, 1982, с. 23 и следв. За изворите на византийското право вж. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Σ. Ν. Οι πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Εἰταγωγικὸ βοήθημα. Αθῆνα—Κομοτηνῆ, 1986.
- ²⁴ ПЕТРОВ, П. Възстановяване на българската държава. 1185 — 1197. София, 1985.
- ²⁵ ДУЙЧЕВ, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981, с. 68 — 81; АНДРЕЕВ, Й. Приемственост и държавна традиция през XII — XIV в. — В: *България 1300*. Институции и държавна традиция. Т. II. София, 1982, с. 293 — 301.
- ²⁶ НОВАКОВИЧ, С. Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Београд, 1907; АНДРЕЕВ, М. Един непроучен препис на Синтагмата на Матей Властар. — В: *Известия на ИПН*. София, 1955, кн. 1 и 2, с. 296 и следв.
- ²⁷ БОБЧЕВ, С. С. История на старобългарското право, с. 128.
- ²⁸ ЯНКОВИЧ, Д. Историја државе и права феудалне Србије (XII — XV в.). Прилог: Душанов законник. Београд, 1961; РАДОЈЧИЧ, Н. Законник цара Стефана Душана. Београд, 1960; за руски превод на закона вж. ЗИГЕЛ, Ф. Законник Ст ефана Душана. — В: *СЛб*, 1872.

**БЪЛГАРСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ ПРАВНИ ПАМЕТНИЦИ
(BULGARIAN MEDIEVAL LEGAL MONUMENTS)**

Author(s): Galabina Petrova

• **Keywords:** medieval legislative acts; First Bulgarian state; Second Bulgarian state

• **Summary/Abstract:** In the present work legislative acts as collections from the First and Second Bulgarian states are examined. Attention is paid both to the creation and development of Bulgarian medieval legislation, as well as to the period after the rejection of Byzantium rule. A number of legal acts are listed that had an impact in the period from establishment of the Bulgarian state to the middle of 14th century.

**TRANSLITERATED REFERENCES
NOT WRITTEN IN THE ROMAN SCRIPT**

- ДУЙЧЕВ, И. Славяни и прабългари. – ИИБИ (DUYCHEV, I. Slavyani i prabalgari. – ИИБИ), 1951, № 1 – 2
- ИСТОРИЯ на България в четиринадесет тома. Т. II. Първа българска държава. София (ISTORIA na Bulgaria v chetirinadeset toma. T. II. Parva balgarska darzhava. Sofia), 1981
- ГРЪЦКИ извори за българската история (GRATSKI izvori za balgarskata istoria). Т. IV.
- ИСТОРИЯ на българската държава и право. Извори. 680 – 1944. Съст. П. Петров и Г. Петрова. София (ISTORIA na balgarskata darzhava i pravo. Izvori. 680 – 1944. Sast. P. Petrov i G. Petrova. Sofia), 2000
- ЗЛАТАРСКИ, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. I. София (ZLATARSKI, V. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. I. Ch. I. Sofia), 1970
- АНДРЕЕВ, М. и МИЛКОВА, Ф. История на българската феодална държава и право. София (ANDREEV, M. i MILKOVA, F. Istoria na balgarskata feodalna darzhava i pravo. Sofia), 1993
- БОБЧЕВ, С. С. История на старобългарското право. София (BOBCHEV, S. S. Istoria na starobalgarskoto pravo. Sofia), 1998
- МИЛКОВА, Ф. Законодателството на хан Крум. – В: История на българската държава и право. Извори и изследвания. София

- (MILKOVA, F. Zakonodatelstvoto na han Krum. – V: Istorija na balgarskata darzhava i pravo. Izvori i izsledvania. Sofia), 1986
- БЛАГОЕВ, Д. Из миналото на българския народ. Исторически студии. – Ново време, Пловдив (BLAGOEV, D. Iz minaloto na balgarskia narod. Istoricheski studii. – Novo vreme, Plovdiv), 1898, № 2, 7, 8;
- БУРМОВ, Ал. Феодализмът в средновековна България. – Исторически преглед (BURMOV, Al. Feodalizmat v sredновековна Bulgaria. – Istoricheski pregled), 1945, № 2
- ПЕТРОВА, Г. Престъпленията в Средновековна България. София (PETROVA, G. Prestapleniyata v Sredновековна Bulgaria. Sofia), 1992
- АНГЕЛОВ, Д. Византийски влияния в Средновековна България. – Исторически преглед (ANGELOV, D. Vizantiyski vliyania v Sredновековна Bulgaria. – Istoricheski pregled), 1947 – 1948, № 4 – 5
- БЛАГОЕВ, Н. Еклога. София (BLAGOEV, N. Ekloga. Sofia), 1932
- АНГЕЛОВ, Д. История на Византия. Ч. I. София (ANGELOV, D. Istorija na Vizantia. Ch. I. Sofia), 1976
- БОБЧЕВ, С. С. Старобългарски правни паметници. София (BOBCHEV, S. S. Starobalgarski pravni pametnitsi. Sofia), 1903
- АНДРЕЕВ, М. и МИЛКОВА, Ф. История на българската феодална държава и право. София (ANDREEV, M. i MILKOVA, F. Istorija na balgarskata feodalna darzhava i pravo. Sofia), 1972
- БОБЧЕВ, С. С. Черковно право. София (BOBCHEV, S. S. Cherkovno pravo. Sofia), 1927
- Закон Судный людем. Краткой редакции. Под ред. М. Тихомирова. Москва (Zakon Sudnyy lyudem. Kratkoy redaktsii. Pod red. M. Tihomirova. Moskva), 1961
- ГАНЕВ, В. Законъ соудным людьмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. София (GANEV, V. Zakona soudnym lyudyma. Pravno-istoricheski i pravno-analitichni prouchvania. Sofia), 1959
- ПЕТРОВА, Г. Византийската Еклога и Закона за съдене на людете – сходства и различия. – В: Годишник на ВИ „Г. Димитров“, Год. IX. София (PETROVA, G. Vizantiyskata Ekloga i Zakona za sadene na lyudete – shodstva i razlichia. – V: Godishnik na VI „G. Dimitrov“, God. IX. Sofia), 1979

- ИСТОРИЯ на българската литература. Т. I. Старобългарска литература. София (ISTORIA na balgarskata literatura. T. I. Starobalgarska literatura. Sofia), 1962
- ИСТОРИЯ на България в четирнадесет тома. Т. III. София (ISTORIA na Bulgaria v chetirinadeset toma. T. III. Sofia), 1982
- ПЕТРОВ, П. Възстановяване на българската държава. 1185 – 1197. София (PETROV, P. Vazstanovyavane na balgarskata darzhava. 1185 – 1197. Sofia), 1985.
- ДУЙЧЕВ, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. София (DUYCHEV, Iv. Prouchvania varhu srednovekovnata balgarska istoria i kultura. Sofia), 1981
- АНДРЕЕВ, Й. Приемственост и държавна традиция през XII – XIV в. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II. София (ANDREEV, Y. Priemstvenost i darzhavna traditsia prez XII – XIV v. – V: Bulgaria 1300. Institutsii i darzhavna traditsia. T. II. Sofia), 1982
- НОВАКОВИЧ, С. Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Београд (NOVAKOVICH, S. Matije Vlastara Sintagmat. Azbuchni zbornik vizantijskih tsrkvenih i drzhavnih zakona i pravila. Beograd), 1907
- АНДРЕЕВ, М. Един непроучен препис на Синтагмата на Матей Властар. – В: Известия на ИПН. София (ANDREEV, M. Edin neprouchen prepis na Sintagmata na Matey Vlastar. – V: Izvestia na IPN. Sofia), 1955, кн. 1 и 2
- ЈАНКОВИЧ, Д. Исторја државе и права феудалне Србије (XII – XV в.). Прилог: Душанов законник. Београд (JANKOVICH, D. Istorja drzhave i prava feudalne Srbije (XII – XV v.). Prilog: Dushanov zakonnik. Beograd), 1961
- РАДОЈЧИЧ, Н. Законник цара Стефана Душана. Београд (RADOJCHICH, N. Zakonnik tsara Stefana Dushana. Beograd), 1960
- ЗИГЕЛ, Ф. Законник Стефана Душана. – В: СПб (ZIGEL, F. Zakonnik Stefana Dushana. – V: SPb), 1872